

LURATANAKAT YATIYAÑA

**2013 MARAN CHILE MARKAN JAQINAKAN SARNAQAWINAKAPATA WAKICHAT
LURATANAKA**

JAQINAKAN SARNAQAWINAKAP UÑJIR JACH'A UTA (INDH)

Resumen Ejecutivo Informe Anual 2013

Lengua Originaria Aymara

LURATANAKAT YATIIYAWI

2013 maran luratanakat wakichata: Kunjamas sarayataski Chile Markan jaqinakan sarnaqawinakapaxa

AMUYKIPAS AMTATANAK ARSUSIÑANAKA

Uraqinakata ukhamaraki jaqinakan sarnaqawipata

MagallaniMarkan 2011 mara qalltkasin ch'axwawinakax qalltarakiwa, ukatpacha jichhakamax walja ch'axwawinakaw utjkaraki taqituqu Chile Markanakana, uka ch'axwawinakan suma qamawinak utjañapataki mayipxi jan Santiago Markan qamir jaqinakataki, ukhamaraki mayipxiw mayacht'ayat amtawinakaw kullir utanakataki yatiqañ utanakataki utjañapawa taqi jaqinakatakisa ukhamaraki pacha mamasa sum uñjatañaparakiwa, jani khuchichayas sarayañawa, ukhamaraki uraqinkapatsa sum utjañarakiwa. Taqi tantachawinak luratankans arsusipxarakiw sum lurawinak utjañapataki ukat nayraqataru sartañtaki taqi markanaksa ukhamaraki sapa markanakas jupanakaki qullqinakampi apnaqasipxasp taqi lurawinakapansa ukax walipinispawa..

Chile markan, Jaqinakan qamawinakapax sarayataskiw markanakapan, qamawipatjamaru, yatiyawu utjirinakas taqi markanakans janiw mayaki sarayatakiti kunalaykutix TaypiMarkan qullir utanakan qullirinakas waljaw utjiwa: 2010 marana, alax tuqun ukhamaraki aynacha tuqunxa qullirinakax uñjaskiwa 1.836 jaqinakataki, ukhamaraki 1.777 jaqinakwa mä qullirix uñji, taqi qullañ utanakana, jani ukasti Taypi Markanxa mä qullirix uñjarakiw 878 jaqinaka. Ukhamaraki janipuniw markanakanlurawinakas luratakiti taqi wakichat lurañanakas jaytarpayataskiw, ukhamaraki qhuyapachanakan luratanakat apsutanakax Santiago markar apataskiw, thakinaka, utanaka lurañanakata, taqi uka luratanakat qullqi apsutanakaxa Santiago Markaruw apataxi, ukat taqi lurawinak utjirinakas qullqimpi apxatas uskuñaskiwa.

2012 ukhamaraki 2013 maranakanxa, INDH jupanakax thaqhapxiw taqi markanakaru mayacht'ayas sartayañtaki, kamachinak uñjas jaqinakaru sum markanakapan qamasipxañapataki jan uñiskipasisa. Aka lurawix lurataskiw sapa markanaka uñjasa jaqinakap sum qamasipxañapataki, amuyt'asis uraqinakap uñjas jaqinakan qamawipatxamaru.

Aka lurawinx, INDH jupanakax uñjapxiw Jacha Markanakan luratjamaru uraqinakat uñjasa taypi markana lurañanak yaqha tuqunakaru apsurpayañataki. Ukat kamachinak uñjasas amtayatarakiwa jani suma markanakan sarawinakapatsa, ukhamaraki jaqinakax amuyasis parlaspixarakiw INDH jupanakaru taqi tuqu markanak irpiri jaqinakasa.

Ayllu jaqinakan amtawipanpiki sarnaqasipxañawa

Chile Markanakan janiw uñt'atakiti jaqinakan markanakapas ukhamaraki Ayllu jaqinakan lurawinakapats ukhamaraki sarnaqawinakapats , ukatw Chile Markan suma amtawirus janiw puriñamakiti ayllu markan qamir jaqinakampisa. INDH jupanakax mä mara luratanakatsa uñjapxarakiw jani amtawinaru Chile Markan puritaskiw ayllu markan qamirinakampi jichakamas ayllu markan qamirinakax mayipxiw jupanakan amtawipampiki sarnaqañataki, ukat uñakipataskarakiw kamachinakas yaqha tuquna kamaran luratanakarjama.

Aka maran nuwakistanakat amuyasis uñjatjamarux, jawsatarakiw jan utjañapataki ch'axwawirinakas jan ukasti juchayataniw jwayir jaqimxama. Ukatsti uñjatañaparakiw pacha mama q'uma sarayir irnaqirinarus wakichat luratanakampi sum amuyasis sarayatañapataki. Ukat amtawinakas apthapitañaparakiwa mayaruki, ayllu markan qamirinaru taqi lurañanak qalltkasin ayllu markan uraqipan jiskt'atayañapapiniwa.

Aka amtawinakansti, INDH jupanakax sapxiwa jiskt'awinak utjañapatakix kamachinakax sum uñjas sarayañapaw kunalaykutix jaqinakan sarawinakapaw ukankaskarakix qhipurunakans jaqinakar sum sarayatapañatakirakiwa.

INDH jupanakax uñjaskapxiw piqinchirinakan lurawinakapat pacha mama q'uma sarayirinkan ukhamaraki poder ejecutivo uka taypit sarayataskarakiw, nayraqata jiskt'awinak utjañapataki. Jan ukasti pacha mama quma uñjas sarayir taypinakat yatitaskarakiw, ukhamaraki sum amtañ tantachawinsa janiw qhanakiti jiskt'awinakasa, ukat parlawinakans janiw sum qhanakiti taqi ukanakax usuchayaspaw kawnir amtawinaksa, ukhamaraki janiw Chile Markanakan kamchinakas qhanakiti jichakamas ukatpi jan wali amtatanakas usuchayaspaw Ayllu markanakarusa.

Aka lurawinakanxa, Chile Markan amtawipanpiki sarnaqañanakas utjaskañapawa, ukhamaraki ukat parlakipañanaka walirajispawa, Chile Markan uñt'ayatañapaw walja markanakan sarnaqawipanakapasa, ukat taqi markanakas mayaki sartayatañapaw sarnaqawinakapampi, lurawinakapampi uñjasisa. Chihile Markan jichakamax janiw luratakiti ayllu markan qamir jaqinakampisa, ukatpi ayllu markan qamir jaqinakax mayiskapxiw amtawinakapampiki sarnaqasiñtaki yaqha jach'a markanakan luratanakarjama.

Taqi jach'a markanakan jaqinakar sum uñjasin qamayirinarjamar sarayatanakaxa, yatiqañanakat sum uñakipas uñjatañapawa, ukhamaraki akatuquta INDH jupanakax sapxarakiw nayraqataru ayllu markanak sarantayañtaki ukat amuytawipampi arst'asis sarnaqasipxañapataki, ch'amant'ayas ukhamraki taqi markpach arunakap yatiyäs sarant'ayatañapawa, sum ayllu markanakampiw sarañapataki ukhamaraki utjañapaw parlakipawinakas ukat suma amtawinakas mistuñapawa.

Markapat arsusiñas utjañapawa

Jach'a markan p'iqinchiri irpiri jajllisiñ marana, amuykipasis uñjataskarakiw jach'a markanakan luratanakapasa, ukat jiwasanakan lurawinakasax sum uñjasis amuyusipxañasawa jilir irpiriru jajllisiñataki, ukhamaraki jilir irpirjamas jajllitañarakiwa. Ukhamaraki uñjataskarakiw juchapat jist'antat jaqinaka taqi markapan p'iqinchirip jajllisiñap utjañapatakisa. Ukhamaraki jan atkir usut jaqinakataki ukhamaraki yakha jach'a markan qamirinakatakisa, ukhamaraki utjañaparakiw warminakan markapat irpirjam arsusiñtakisi utjañaparakiw ukhamaraki ayllu markanakan p'iqinchir irpirinakas utjañaparakiwa.

Markapat arsusiñas janiw sum saryatakiti binominal sata jach'a markasan utjir ukalaykuta, 2013 Taypi Maran machaq wakichat luratanakax uñt'ayapxarakiwa, markanakapat arst'irinak tuqunakatsa ukhamaraki markanakapat p'iqinchir irpiri munir taypinakatsa, uka binominal sata mayjaptayañ munataskiwa, taqi wakichawi luratanakax jichakamas janiw sum amuyutakiti, INDH jupanakatakix walipuniskiwi amtawinak jaytatanak parlakipañaxa, iyaw sataspa ukax walipunispaw taqintakis mayaki sarantañtaki kunalaykutix markapat arsusir mantir munirinaktakis walipinispawa.

Chile markan Constitucion política ukarjamax kamachinak jichhakam luratanakaxa, utjaskiw hanakapat jucjuchanchayat jaqinakax jist'antata jan ukas jan jist'antata utjaskapxi kimsa marakam juchanchayatanak phuqhayatanakax markapat p'iqinchiri irpiri jajllisiskapxaspawa (INDH, 2012). Jani ukasti jupanakax janiw atkapxiti kunalaykutix SERVEL kamachin amtatanakax janiw qhanakiti.

Jan atkir usut jaqinakan lurawinakapat amuyusisinx, p'iqinchir irpiriru jajllinakanax utjañapawa, qillqat jajlliñ laphinakax juykhunakataki sistema braile satax sum qhanañapawa, taqi yatiwinakas laphinakan phuqhayatañapawa, ukhamaraki p'iqinchiri irpiri munirin sutipasa qhanañapawa ukhamaraki qhawqa tuqunsa jikxatasi, ukhamaraki p'iqinchir munirin codigopa jajllitas amtatañapawa ukat thaqhañtaki wakichat laphina, ukat janiw p'iqinchiri irpiri munirina sutipat thaqhañakiti. Ukhamaraki Jajllin laphinakax qhanankañapawa, ukhamaraki p'iqinchiriru jajlliñ utanakas wakichatañapaw usut pisi jaqinakas sum sarnaqasipxañapatakisi.

Warminakax aka marana juk'akiw utjaskapxi p'iqinchiriñ munirinakaxa: 100 warminakakiw p'iqinchiriñtaki qillqasipxi, 12 warminakarakiww Senado ukataki qillqasipxarakixa, ukhamaraki 88 Diputado ukañtaki qillqasipxaraki, taqi ukax 18,8% ukarukiw puriskapxi (CESOP, 2013) ukhamaraki concejero/as regionales jajllisiñatakix (CORE) ukañkañtakisti warminakax puripxiw 19,3% (250) taqinitpacha 1020 iyawsas qillqatapxiwa (Montecino, 2013) ukarjamaxa.

Ayllu markanakan qamir jaqinakatakis ch'amarakiw p'iqiñchiripa jajllisiñas. Kunalaykutix Chile Markana jichakamax janiw utjkiti congresun jupanakat jark'as arsurinakaxa, jan ukasti markanakapan p'iqinchiriñ munirinakax sumat sumatax jilxataskarakiw sapa maranakansa, ukhamas pisipiniskiwi p'iqinchir irpir utjirinakas marakapan qamiri utjirinakarjamas, ancha pisipiniskiwa (INDH, 2013)

Tukuyañtakixa jichakamaxa, 850.000 Chilenu jaqinakax yaqha markanakan qamasipxi jupanakax janiw markapan p'iqinchiripa jajllisiñ atkapxiti .Ukatsti, Comité de protección jupanak taypit taqi irnaqir jaqinakax yaqha markanakanakatpachas wilamasinakapampisa, apayapxiw Chile Markaru iwxawi luratanak amtatanak tukuyxañapataki kunalaykutix yaqha markan irnaqir jaqinakaxa, markapat p'iqinchirip jajllisiñ munaskapxi sapa jutir maranakana.

ARXATAÑANAKAS UTJAÑAPAWA

Arxatirir kamachinak askichaña

Walja maranakatpachaw Chile Markax kamachinak askichaskapxi sum sarayañataki. 2000 marana qalltasipxi Reforma procesal askichasa sum amuyasis uñjatarakiw constitucion politica ukhamaraki yaqha tuqu jach'a markanakan kamachinak uñjasis sum jaqinakarus qamayñitaki.

Aka lurawinx parlataskiw kunjamas arxatirinakax taqintaki utjaspaxa, uka arxatawinakas janiw jaqinakaruki yanapañtaki ukanatakkiiti jan ukasti walja lurawinakat jan wali luratanaksa askichañatakiwa ukatjama jaqinakar sum qamasipxañapataki.

Ukhamaraki aka lurawix sum añjaskiw Código procesal Civil ukanakata machaq wakichat lurawinakampi, ukhamaraki kamachinakapax askichataniwa, irnaqañ utanakanakatpacha, garantía churasina arxatirinakaru taqintaki utjañapataki. Ukatsti sum uñjatarakiw “Reforma a la Reforma Procesal Penal”, uka proceso penal Chile markanxa, yatiyataxiwa jichakam luratanak askichatañapataki

USUCHAYATANAKAT UKHAMARAKI SUM QAMAYIR UÑJIRINAKATA

Usuchatanakat, ukhamaraki jan sum uñjas qamayatanakata

INDH jupanakax sapxiwa janiw wali kamachinak lurawinakax jaqinakar usuchayanak tukuyañtaki utjkiti jan ukas yanapaskapxasmachiw usuchañanak utjañapatakisa,

ukhamaraki tuqiñanaka, usuchayas parlirinak jan sum uñjasis jisk'achayirtinakasa. Taqi ukanakax luratapiniskiwa juchapat juchanchayat jist'antat jaqinakaru. Aka lurañanakata Chile markan janiw kamachipasa qhanakiti kunalaykutix usuchayañanakaxa (janiw uñjataki juchjama). Jichhakamax utjaskiw pä kamachinak juchayañtakix yaqha jach'a markanakan luratpamaru usuchayatanakata: ukanakax Codigo penaljamaru sarayataraki, ukhamaraki Código de Justicia Militarjamaruraki. Uka jan lurawinak lurawinakax lurapxiw Carabinerunaka aka lurawi luratanakax yatiyatskiw Tribunaless Militares, jupanakasa sum lurañanak jan wali lurawiruw apapxi, janiw garantiax arxatirinakat usuchayat jaqinakatakix utjkiti.ukatpi justicia militar lurawinakapas pisim luratapas uñjataskiwa.

Aka lurawix walipiniski INDH jupanakatakixa, taqi jan wali lurawinak luratanaksa uñakipapxiw Coquimbo markansa ukhamaraki Los Lagos markansa, 1990-2012 maranakansa, justicia militar jupanakaw luratanakap uñjasinx Ilakisiñamawa, 20.742 kijasitanakaw utjatayna uka maranakana, 2012 maratakisti uñjatarakiw 1.775 kijasiwinaka ukasti sañ miniw sapa urunakanxa utjaskiw 5 kijasiñanak puriyataskarakiw Carabinerur jan wali luratanakapata, taqi ukanakax yatiyatarakiw justicia militararu. Taqi ukanakar apxatasinx juzgados militararusa, juchanchayatanakax janiw anc has utjarakiti 1.78% taqi kijanakat jaytatanakatsa.

Aka lurawinakanx yaqha irnaqirinakas lurapxarakiwa, ukasti, Gendarminakas, jan ukasti Policía de Investigaciones, juchañchawinkax lurataskiw justicia ordinaria uka tuqina, ukanakax uñjataskiw 'apremios ilegítimos ukjama, Ministerio Público jupanakat yatitanakatxa. 2012 maran utjataynawa127 kijatanak uñjatanaka aka juchachayatanakata. 2013 maransti Septiembre paxikamasti utjarakitanwa100 kijanaka ukhamaraki jist'arpayataskarakiw aka juchawinakasa.

INDH jupanakax 2011 maratpacha jichakamaxa, luraskapxiw 25 kijawinaka utjirinakata usuchayatanak juchañchayatanakat qhanaptayañtaki. Tunka jaqinakaw kijasipxi Carabinero juchanchayasa, kimsaqallqu jaqinakarkiw kijasipxi Gendarmeria juchañchayasas, paqallqu jaqinakarakiw kijasipxaraki policía de investigacioninakarur juchañchayasa. Taqi Kijanakas qillqantataski INDH yatiyapxiw usuchayatanakatsa ukhamaraki jan atkir jaqinakarus janiw sum parlatapapxiti usuchatapxiwa, ayllu markan qamir jaqinakarusa, jan atkir p'iqit usut jaqinakarurusa, imillanaka, yuqallanaka ukhamaraki warminakasa, Jist'anta juchayat jaqinakasa, jupanakax jist'antatakasini jan sum uñjataskapxiw jan isini apataskapxiwa. Ukhamaraki SENAME ukan jakir yuqallanakas Gendmeria irnaqirin nuwataw jikxatasipxatayna, Sename jupanakax yatiskapxataynawa uka lurawinakatsa, ukat yuqallankax añcha usuchayatapxataynawa. Ukhamaraki 14 PDI ukan irnaqirinakax Droga apnaqapxatayna, ukhamaraki qullqinaka, droganaka juchañchayat jaqinarakaruw aparapxatayna ukat jupankataki jaytasipxañataki taqi ukanak lurañtakix juchañchyat jaqinakar jawk'as asut'iyas arsusiayayna kawkist uka droganakas

jaytataski ukat kawkirus apatani ukanaka sum yatisin jupanakaw lurapxatayna. INDH jupanakan lurawipanakax walja Chile markanakankaskiwa. (Santiago Marka, Concepcion Marka, Puerto Montt Marka, Rancagua Marka, Cañete marka, Temuco Marka, Viña del mar Marka, Talcahuano Marka, Linares Marka ukhamaraki Vicuña markaraki) taqi uka markanakanan juchañchat uñjatakamasina jisk'achayas pisichayata sarnaqayatakapxiwa. INDH jupanakax amtayapxiw sasina janiw usuchayañanakas asut'ñanakas utjañapakiti kunalaykutix Chile Markaruw uka juchawinakax purispaxa taqi jan lurañanka lurataskaspa ukaxa.

Janiw pirjudikañas munatakiti taqi juchanak thaqhirinikarusa, yaqha uñjañanakax utjarakiw ukan jucha thaqhañanakax irnaqañ uta manqhanpacha uñjatañapakiti taqi jan sum irnaqirinak jaqinakas janiw irnaqasiñapakiti irnaqañ utanakats apsutañapawa. Aka irnaqañ utanak kamachjamaru uñjatañax walipiniskiwa taqi jan wali lurawinak tukuyxañataki, ukat mayamp irnaqañ utanaka kamachipampi nayraqataru mayampi sartasiñapakiti.

Imillanaka yuqallanaka usuchayata

Aka lurawix parlaskiwa, sum unch'ukiyasin lurawinakapans kunamas usuchayatanakax utjaski yuqallanaktaki imillanaktakixa jiwax jach'a markasana, imillanaka yuqallanakat parlasiñax utjaskapiniw imillanakaru yuqallanakaruxa jilir jaqita nuwakipañanakaxa .

Jichanakak uñjatanakanxa uñjayataskiw 7 imillanaka yuqallanakaw 10 imillanak yuqallanakaw Chile Markan tatapan mamapan usuchayat jikqhatasipxiwa, 2000 ukat 2012 maranakanx imillanakar yuqallanakaru jawk'as tuqis usuchayañankax waljapiniw utjaskiraki 25% ukakamaru purisina. Ukhamaraki imillanakampi yuqallanakampi jan ch'amapat wakisisa jupampi ikintatañakax purirakiwa 7,3% ukhamaraki 8,7%(UNICEF, 2012; GfKAdimark, 2013) uñjatjamaruraki. Uka lurawinak uñjasin amuyustan kunamas imillanakar yuqallanakar usuchayataskixa.

Kijasiñakata ukhamaraki arxatrinakanxa, imillanakar yuqallanakar usuchayañanakaxa janiw wila masinakankiti jan ukasti yaqha jaqinakatawa, jani ukaraki kijanakax utjaskarakiw uta manqhan nuwakipasirinakat ukax purirakiw 30.430 ukakam yatiquañanak pachana, yaqha kawniri pachanakansti purirakiw 62.218 nuwatanaka (Observatorio Niñez y Adolescencia, 2013). Yaqha uñjawinakax utjarakiw imillanakar yuqallanakar tatapat janchi chiqanakap usuchayatanakax purirakiw 10% ukakamaru carabinero kijasitanakax jan ukasti puriyataskarakiw arxatirinakaru UNICEF, 2012) uñjataparjamaru. Jupanakax sapxiwa, 15.906 kijanakatxa ch'amanchas ikintayatnakawa ukax agosto paxitpacha 2013 marana, waljanakarakiw (58,33%) ukanakax puriraki ukat juk'arakiw 10.81% juchañchayataskaru purirakiwa.

Mayjanakam usuchayañanakas utjarakiw qullqit chachanakampi ikiñtayañakas (ESCNNA),

2013 maran jan wali luratanakax imillanakar yuqallanakaru yatiyatanakas purirakiw 3.719 ukakama. Jan ukasti, jan sum uñjatamaskiw taqi ukanakas kunalaykutix taqi aka maranakanxa waljaw utjaskasmachi. Aka lurawinakax lurataskiw kunalaykutix jaqinakar qullqin uñjasisjama ukatpi qullqit chachanakampi ikiñtayañanakas utjaskixa aka chile markana, imillanak yuqallanakax jani sum amuyuskapxiti kunalaykutix qullqita ingañataw katuqasipxi, ukatpi jan sum yatitakiti qhawqarus taqi uka usuchayatanakax puripxix ONG Raíces y ECPAT International, 2012 ukanakata

Ukhamarki yatisiskañax walipinspawa kunalaykutix janiw taqi imillar yuqallarus usuchawinakas ukakikiti walja puniw utjaski utapana, irnaqañ utanakan katuqataski ukat taqi ukanakax janiw kijasitakiti. Walipiniwa kijasiñanak utjaspa ukax kunalaykutix taqi usunakatsa qullatañapaw taqi uka qullawinaksa chile markaw uskuskix ukhamaraki arxatirirus sarañas utjaskañaparakiwa.

Jicha maranakanxa Chile Markax luriwa kamachinak sumaru apañtaki uka Código Penal sata ukax machaq kamachinakampi apxatatañapaw juchañchayañtaki ukat ch'amampi Chile Markan imillanakar yuqallanakar usuchiyrinak juchañchayas sarañtayañtaki. Aka lurawinak sarayatanakax walipuniskiwa, Chile Markan lurañapax waljaskiw imillanakataki yuqallanakatakisa kamichinakarjama sarayañasa ukatakix kamachinakax mayjaptayatañapanw ukasti yaqha kamachi apsuñax jicha kamachi jaytarpañataki ukat askichaña irnaqañ utanaxsa ukhamaraki chile markan amtawinaksa sumar puriañataki imillanak yuqallanak sum uñjañataki taqituqunakansa uñjatama (INDH, 2012).

Warminakar nuwatanaka

Llatunka tunkani qalltir maratpacha, Jach'a Markasax lurapxiwa, ukat utjayapxarakiw políticas públicas ukanaka sum uñjasa warminakaru nuwatanakatsa, ukat sataskiw nuwir jaqinakarus juchañchayañawa, ukhamaraki usuchat warminakarus sum uñjañawa ukat qullañarakiwa. Taqi akanakax ch'amampi sartayataskiw utanakan warminakar nuwañanakas tukuyatapataki, jan ukasti, utjaskiw 23% warminak jiwayata 2010 marat 2012 marakama, jupanakax kijasipxataynaw nuwasit jakxataskasina, ukhamaraki 19% usuchiyrinakax kijatarakitanwa yaqha warminakar nuwatanaka jan ukasa yaqha nuwatanakatsa juchañchayataskatanwa (VIF). Ukhamaraki 2012 maranxa 82 warminakaw jiwañats salwasirakitanwa, 35% nuwat warminakaw kijasipxatayna ukat 7,3% warminakarakiw sum uñjataskarakitanwa jan chachap jachasiñapatsa. Uka sapxarakiw Ministerio Publico, 2012 maran 34 jiwayat warminakaw utjarakitayna Ministerio Publico qillqatjamaru. Ukhamaraki 44% warminakarakiw kijasipxatayna nuwiripar juchañchayasa. INDH jupanakax thaqhaskapxiw Chile Markan kamachip sum sarayañapataki ukatakix akanak lurañapawa; nayraqat sum uñjaña, juchanaksa sum uñjaña ukhamaraki juchanirus juchañchayaña nuwasiñanak utjipansa, ukanakat arxatirinakaw yatipxiraki jan ukasti yatitarakiw qullañ utanakana ukhamaraki yatiqañ utanakanaraki.

INDH jupankax uñjapxarakiw KS uñjatanakata, nuwir jaqpar jiwayatayna kunalaykutix tunka kimsaqallquni 18 marawa jupampi qamirix nuwatayna. Uka juchawi lurat uñjasin arxatirinakax juchañchawinakats apaqataxiwa, ukhamaraki kamachirus apxatataxiwa kunalaykutix KS, lurapamarusa uñjañatakisa, kunalaykutix jucharus puripxiw jupat jan mayampi nuwat jikxatasiñtaki, ukanpachraki, uñjatastaskiw kamachi luratanakas pisipiniskiwa janiw sum uñjatakiti warminakar nuwañanakat jark'añanakasa: jan ukasa Jach'a Markasa lurañanakapasa walja lurawinakampi lurataskiwa, taqi aka nuwawinak uñjañtakix kijawinak utjañakiw arxatirirus añuyayixa. Ukhamaraki amuyutaskiw nuwat warminakax walja mara pasayapxiw arxatiriru sarañtakisa.

Arxatirinakar kijanakampi puririnakatsa, juchañchayir arxatiriru jan saririnakas waljapiniskiwa— 39,4% ukakamawa 2012 marana, Ukhamaraki 37,8% qalltkir 2013 chika marana utjarakiw juchhanchawinaka ukat juchanakat thaqhatanakax 2012 maran 8,2% ukakam puriraki, ukat 44,3% uksti 2013, 8,5% ukat 43,2%.INDH jupanakatakix aka juchhanchawinak luratanak uñjasax llakisiñjamawa kunalaykutix janiw purkiti kijawinakax tribunal utarusa- taqi juchawinakas puripxakiw jan juchawimpiki, puririnakatsti, taqi ukanakatsi juchawinak thaqhawinakarakiw puri ukat nuwat jaqix janiw kamsaños atkiti. KS satax uñjayaskiwa, uka kamachis saryataski jan ukas pisipiniskiwa, Jach'a Markapiniwa ratuki puriñapaxa, ukat kamachipampis juchanak utjipansa juchañchayañapawa warminakar nuwatanak uñjasinsa.

TAQI LURAÑANAKAS TAQINTAKI UTJAÑAPAWA

Juchañchayat jist'anta jaqinaka ukhamaraki jupanakararus walituqir sarayaña.

Jach'a Markatakix lunthata jaqinakax sumat sumat tukuyataxaspa ukax walispawa, ukhamaraki juchayat jist'anta jaqinakarus mä oportunidad churañax wakisipinispawa, jist'antata utat mistkirinitaki ukat irnaqañanakas thaqhasipxañapataki qhiphürunakans sum qamasipxañapataki. Aka maran kamachinakas sum uñjataskiw juchayat jist'antata jaqinakataki, ukhamaraki Chile Markax uñjataskarakiw yaqha Jach'a markanakan lurawinakap uñjasisas ukat ukarxama lurañatakiraki.

Aka lurawix yatiyarakiw kunalaykutix yaqha wakichawi luratanakax utjaskarakiw juchañchat jist'antata jaqinakar lurawinakampi yanapañataki ukat jan mayampi lunthataskañataki. jichakamax aka lurawinakax yanapawjam lurataskiwa ukatpi yaqha amtawinakaw utjañapaxa. Kunalaykutix taqi juchañchata jist'antata jaqinakax yatichatañapaw machaq lurawinakampi nayraqatar sartasipxañapataki ukatakix Chile Markas uqhamaraki juchanak uñjas irnaqirinakarus churatañapawa machaq wakicchawinaka, ukhamaraki machaq wakichawinak yaqha irnaqirinakas apnaqapxaspa ukax walipunispawa, ukat machaq wakichat lurawiru sum uñjasa sarayañapataki. Jichhakamax juchan jist'antata jaqinakax juk'a kiw waqichat yanapawirus mantapxi ukatpi janiw taqi juchan jist'antata jaqinakas mantaña atkapxiti.

Waynanakax yatiñapaw lurañanakapata

Chile Markana, waynanakar uñjir Jach'a Utax (INJUV), uñjapxiw waynanakjama 15 maranita 29 marankama; jupanakax 24% waynanakaw utjaskapxi Chile Markana. Taqi waynanakax janiw ukanakxamakiti waljarumas puripxaspawa: Jupanakan arsutanakapas ist'ataskiw yatiqañanakat taqintaki utjañapataki, ukhamaraki, walja waynakakaw jani politica ukats yatiñ munkapxiti ukhamaraki walja waynanakarakiw utjaski "ni-ni" satanaka (jani yatiqiri jan irnaqiri) ukanakatxa, uñjataskiwa, waynanakax 2012 marana 7ma Encuesta Nacional ukana, 19% waynanakakiw yatiñ munapxi política ukata; Jan ukasti, 45% waynanakaw irnaqapaxarakitana tantachawi qutunakan arusisas aka tunka payani paxinakana, 35% waynanakarakiw tunka payani paxina markanakaparus yanapapxarakitayna, ukhamaraki 23% waynanakarakiw ch'axwawinakar saras arsusipxarakitayna. Arunak sarayirinakansa waynanakax lunthatam uñjayatapxapiniwa, jan ukasti lunthatam juchañchayatanakax 18 marani waynanakatxa 4% ukarakiw puriyataski.

INDH jupanakax jichakipiniw lurawipan lurapxi waynanakan qutuchasis arsuwinakapatsa lurawinakapas mayjawa yuqallakasin imillakasisas ukhamaraki mayjaraki jach'a jaqinakxamasa- ukax sañ muniw amtawinakapas sumar qhipurunakans sum qamañatakiwa. Waynanakatakix jichakamas janiw yaqha Jach'a Markanakans kamachinakas utjiti waynanakar sum uñjas sarayañtakisa, jan ukasti waynanakax arsusipxapinitanwa walja maranakatpacha ukanakax uñjataskarakiw taqi jach'a markanakana machaq wakichawinakampi waynanakataki arsutanakatsa Lisboa markana (1998) marana- ukhamaraki ukan sum uñjas sarayatañapawa sum qamasiñtakisa, jichanaki Guanajato Markan arsutanxa, Conferencia Mundial de la juventud ukan katuqataw (2010 Mexico Markana). Jch'a Markanakax amtapxiw parlakipañataki taqi Markanaka mä amtawimpiki waynanakan lurawinakaps sarayañtaki

Chile Markanxa, Jach'a INJUV utjipansa, Jiwas jach'a Markasanx janiw utjkiti Política Pública taqi waynanakatakixa; jan ukasti utjaskiwa ukhamaraki sum sarayataskiw políticas sectorial qullañanak utanakjamaxa, irnaqañanaka, ukhamaraki INJUV luratanakjamaru. jist'awinak waynanakataki luratanakanxa lurataskiw wila masin qamawinakaparjamaw ukata chachati warmicha ukatjamaru saryataskiwa. Taqi akanakax uñjataskiw sapa lurawinakar jan qullqinisinx ch'amapiniskiwa mantañanakansa ukhamaraki warminakatakisa ch'amarakiwa (INJUV, 2012) uñjatarjamaxa.

INDH jupanakatakix walipinispaw sum uñjañax taqi waynanakan qamawipaxa ukhamaraki kunanakas jupanakata ch'amaskix sum jakañatakix waynakasinxa, ukhamaraki warmimaki uñjatakasinxa, jan qullqinim uñjatakasinxa ukhamaraki ayllu marka jaqim uñjatakasinraki, ukat yaqhanak utjarakiwa. Taqi ukanakat uñjatanakatxa walispaw kamachinak mayampi uñakipañaxa kunalaykutix taqi waynanakar mayaki nayraqatar sartayañataki ukat jani wali sarat kamachinak askichasisa jani mayampi pisichayañanak utjañapataki ukat taqi waynanakjama sum jakasiñapataki taqituqunakansa. Lurawinakapatsa arsusiwinakapat ist'at sarnaqasiñapataki.

Yaqha markanakat purinir jaqinakan yatiñanakapa

Sapa urunakaw uñjataski yaqha tuqu markanakat purir jaqinakan jan suma qamawinakapax kunalaykutix wakisipiniw machaq kamachinak apsuñax jupanakatakixa, Aka jan suma qamawinakax utjaskiw kunalaykutix kamachinakan janiw sum qhanakiti lurawinakapasa, ukhamaraki p'iqinchir irpiranakas janirakiw suma chuymampis apnaqatakiti suma qamayir kamachirjamasa. Jan ukas Chile Markax Ch'amampi kamachirakiwa irnaqirinakaparusa, kunalaykutix añcha ch'amaruw yaqha tuqi markat purir jaqinakatakix Chile Markar mantañaxa, ukhamaraki Jani Santiago Markan qamirinaktaki qillqata laphinak apsuñas añcha ch'amapiniskiwa, ukhamaraki qullañ utaru ukhamaraki yatiqañ utanakar mantañas ch'amapiniskiwa, ukat uñjataskarakiw pisi qamawinakapatsa. Ukanakarsa, apxatatakarakiw kijanakampis yaqha tuqi markanakat purir tantachat jaqinakatsa, kunalaykutix Fronteranakansa janiw sum katuqatapxiti Chile Markar jark'atjam puriñtakisa, ukhamaraki irnaqirinakats Colombianunakas jan sum parlat jiqhatasipxi, ukhamaraki janiw qhanakiti qillqata laphina mayisiñanakansa Chile Markar mantañtakisa. Ukatpi jani mantañ tuqunakat mantasinipxixa ukhamaraki apanitaskapxarakix yaqhatuqunakajamasa.

Kamachinak apnaqirinakax apayapxiw Congreso Nacional Ukaru willka paxsina 2013 marana mä wakichat lurawi yaqha tuqi markanakat purir jaqinakataki. INDH Jupanakatakix walipiniskiwa uka lurawinakaxa, taqi ukanakax katuqataskarakiw tantachat irnaqir yaqha tuqi markat puririnakampi ukhamaraki wilamasinakapampisa, ukhamaraki, uka machaq kamachinakanx utjaskiw suma katuqasiñanakas yaqha tuqi markat purir jaqinakaruk ukat sum kamachirjam qamasipxañapatakisa. Aka lurawin qhanachayataskiw lurawinak mayampi uñakipatañapataki, ukanakatsti: wakichawi luratanx churatakiw uñjir irnaqirinakaru amuyupampi amtapxañapataki ukat qhitinakas yaqha tuqi markat purir jaqinakax chile markaru mantapxaspax jan ukasti jan mantañ atkapxaspati; ukhamaraki janiw utjkiti kamachi apnaqirinakas ukhamaraki yaqha tuqi markat purir jaqir markapar kutiyañtakis arxatir yanapirinakas janiw utjkarakiti; ukhamaraki churatarakiw irnaqir apnaqirinakaru juchayat jaqinakar jist'añtayataki 5 urukama, jan arxatiriru payasa. INDH iwjapxiw uñt'atañapataki yaqha tuqi markat purir jaqinakaxa, kunamas kawkispas markapat mistutapaxa; qullqisinsa, ayllu markataspax ukasa; ukhamaraki mantañapaw arxatir taypitsa jan markapar kutiyatañataki; ukhamaraki utjañapaw imillanakataki yuqallanakataki wilamasipampi qamasipxañapataki kamachjamaru; ukhamaraki sum phuqhayatañapaw 169 kamachixa jaljat jach'a markanakan ayllu markan qamir jaqinaka; ukhamaraki respetux utxañapaw jaqinakar k'arimpi irnaqiri apnaqatanakasa, ukanakatsti, utjañapaw jupanakatakix qullañanakasa, kawkins qamasini Chile Markana ukats jark'atañapawa.

Lurawipanxa, utjañapawa kamachinak uñjawinakasa, INDH jupanakatakix utjaskiw uñisiwinakax ukanakax janiw sum uñjatakiti wakichawi kamachinakax ukanx sañaparakiw jach'a markax lurañanakapasa ukat jani utjañapataki, ukat utjaspaw juchañchayañanakaxa walispaw askichatañanakax, ukhamaraki sum uñjatañapaw sum qamayir kamachinakampis yaqha tuqi markat puri jaqinakaxa.

Jach'a Markanakan qamir ayllu mark jaqinaka

Sum qamayir irnaqirinakax uñjapxiwa, Jach'a Markan qamir ayllu markat purir jaqinakax waljanakaru puritaskiwa 73,4% taqi jupanakaw qamapxi jach'a markanakana (CASEN 2011). Jupanakax suma jakawinak thaqhasa sarapxi Jach'a Markanakaru ukat irnaqañ utanakan irnaqasis masinapampis sum qamasiñtaki. Ukhamaraki ayllu markan qamir jaqinakaxa, uraqinakapats apsutaw jikxatasipxi, ukhamaraki XIX pataka maranakan tukuykasin ukhamaraki XX pataka maranak qalltakisnxa Chile Markax ayllu markanakan uraqinakap aparapxatayna ukat jan uraqin jaytasina taqi jupanakarus, ukat jan uraqinisinx janiw masinapatakis mank'ayañanakas utjarakiti.

Taqpacha aka luratanakarjamaxa, akanakat parlañanakax debate público ukankaskiw ayllu markan qamir jaqinakat parlañataki. Ukan mayitaskiw taqi jach'a markanakanakarus mayaki kamachinak sarantayapxañataki respetu utjañaparakiw ayllu markan qamirinakatakisa, Ukhamaraki Jach'a Markas ukankañapapiniw taqi kamachinakampis yanapañtakisa ukhamaraki sum sarantayas políticas públicas ukanaksa taqpachani uka jaqinakatakisa, uñjataskarakiw jach'a markanakan ayllu markat purir jaqinakax janiw armaskapxiti achachilanakan lurawinakapatsa kunalaykutix jupanakan chuymapankaskiwa. Ayllu markat purir Jach'a Markanakan qamirinakax waljaptatapiniskiwa; ukhamaraki mayiskapxarakiw ma tuqi tatituta pacha mamanakat amtasiñatakisa; anatañtaki ukhamaraki achachilanakan lurawinakapat amtasiñtaki; jach'a markan qamir ayllu marka jaqinakan yanapawinak mayitanakapa; ukhamaraki ayllu marka jaqinakataki tantachassi qillqat laphinak apsusiñtakis jach'a utanakas luratañapawa jach'a markanakana; ukhamaraki wakichawi ayllu marka jaqinakatakix luratañapawa(arunakapat arsupxañapataki ukhamaraki yaqhanakas), taqi aka mayitanakaw amuyusiñaru yamapixa.

Yaqhatuqutsti, taqi ayllu marka jaqinakarux jach'a markax churiw suma qamaña kunalaykutix (qulliri mantañasa, yatiqañ utaru mantaña, irnaqañ utaru ukat qullqi usutaki imañanakasa utjaskarakiwa. Jan ukasti ayllu markan qamañax janiw ukhamakarakiti, nayraqat uñjtax walipiniskiwi payiristi janiraki. Jan ukasti, CASEN 2011 ukan uñjayataskiw ayllu markat purit jaqinakax jach'a markan qamasipxiw pisi qullqiniki ukhamaraki janiw taqinis jach'a yatiqañ utar mantañ atkipxiti ukhamaraki qullir utanakar qullasir mantañas ch'amarakiw jupanakatakix jan ukasti ayllu markat jaqisti taqikunas jupanakataki janiw utjaskiti. Ukatraki llakitjam uñjataskiwa, sum amuyus uñjatañapaw kamachinakas jan uñakipasisa mayaki taqinirus sartayañataki.

Ayllu marka uñjir jaqinakax política publicarr apayiriwa, ukhamaraki CONADI jach'a utawa, wakisipiniw akatuqinakat Chile Markaw uñjañapax kamachiparjamaru, janiw parlawinak amtarjamaki puriñapakitii, jan ukasti sum qhananchayañaw ukat ch'amampis sartayañarakiw políticas publicas ukanakax taqi maynitaki chiqar sarañapatakiwa.

Mayja mayja jaqinakan yatiñapa

Chile Markanxa, 2013 maran mayja mayja aqinakax sum qamayir qamachi taypita sarnaqawinakapat ist'ataw jikqhatasipxi. Nayraqataxa mä wakichawi luratan iyawsatapxiw jupanakan utjawinakapata ukax uñt'ayatawaskarakiw 7 de mayo 2013 marana (Boletín 8924 – 07) ukan qhanachayataskiw jan amuyusiñ munatanakarus utjaskiw taqi mayjam jaqinakasa.

Qhipür maranakanxa, INDH jupanakax uñakipapxiw qillqata laphinaka mayja mayja jaqinakan jakawinakapata. Mayja mayja jaqinakatakix utjañapawa, qullañanakasa jichhakamax janiw sum uñjatapxiti. Aka marasti, Jach'a Utanakan sum uñjataskiw kamachinakapasa jupanakan jakawinakap respetumpi amuyusitañapataki ukhamaraki taqinjam sum uñjata jakasiñtaki.

Ukhamaraki aka lurawin uñjayataskiw mayja mayja jaqinakan jakawipax kunalaykutix jupanakatakix ancha ch'amawa Politicarum mantañas kunalaykutix janiw uñt'atakiti irpir apnaqirinakansa. Nayraqat maran markatuqupat p'iqinchir jajlliñanxa, 28 de octubre 2012 maranxa, 346 Chile markatuquna, phisqa mayja mayja warminakaw utjatayna concejaljama jajllitañtaki, Jupanakatsti: Alejandra Gonzalez, 204 maratpachaw concejalaski Lampa markatuqupata ukat jupax mayir mayja mayja warmiw p'iqinchirjam jajllita aka jacha América Latina tuqunakana, ukat jupaj mayam jajllitarakiw 1.097 (9,38%) ukar purisina; Zuliana Araya, jupax mantarakiw (PPD) jupanakam ch'amanchayata Concejaljama jajllitañtaki Valparaíso Markata, jupax jajllitanwa 2.556 votonakampi (4,31%) ukakama purisina kimsaqallqukama walja votonak apsuriwa marka tuqupata; Pepa Flores Campos, jupax San Clemente markap tuquta concejaljama jajllitañtaki ukankarakiwa, juparusti (RN) jupanakaw ch'amanchayarakí ukat 412 votonaka apsuraki (2,49) ukaru purisina; Tatiana Sepulveda, jupax purirakiw concejaljama jajllitañtaki talca markatuquta juparusti ch'amañchayarakíwa (PRI) ukat votonaka apsurakiw 236 (0,50%); Ukhamaraki Alexandra Bravo, jupax(PRO) jupanakampi ch'amanchayat sararakíw Cerro Navia markatuquta ukat apsurakiw 127 Votonaka (0,32%) ukakama purisina.

Taqikunatjamasti, mayja mayja jaqinakax janiw sum qatuqatakiti kunalaykutix qillqat uñt'atañ laphipansa p'iqinchirjam jajllitañtakis janipiniw atkapxiti kunalaykutix chachasins warmimaw sarnaqasipxixa, ukhamaraki jajlliñ laphina sutipampi chachjama qillqataki ukampi mistupxi, janiw miskapxiti warmim sutip uskutjamaruxa. Aka marasti, p'iqinchirinak jajlliñanakansti, mayampi uñjataskarakiwa pisiñchayañanakax aka jaqinakatakix kunalaykutix janiw atkapxiti política ukarusa, jak'atjam uñjataskiw Valentina Verbal jupax jaytjatanw p'iqinchirjam jajllitañtakisa kunalaykutix janiw jupjamas qillqatñ atkatanati.

QULLQI APNAQAWITA, TAQITUQUN UTJIRINAKARJAMAT

YATIÑA

Irnaqañ utanaka ukhamaraki sum qamayir sarayiri

Irnaqir utanakax waljapiniskiw jupanak tuqut janiw kuns lurañamakiti. Jan ukasti, jach'a irnaqañ utanakax irnaqirinakapar usuchayiw ukat amuyañanakas utjaskiwa. Akanak uñjatanakax purirakiw Jach'a Markanakaru, jupanak tuquta sapxarakiwa, mä chiqar sarañapataki, jan ch'amachayasaki, sum qhanachayas lurawinak luratañapataki sum qamayir sarayir kamachirjama. Ukanakan uñjataskarakiw irnaqañ utanakan lurawinakapat kunalaykutix sumat sumat jupanakax kamachiwinakap mayjaptayaskapxarakiwa, ukhamaraki jupanakan lurawinakaps mayjaptayapxiwa ukhamaraki Jach'a Markas sapujamas lurawinakaps sum uñjapxaraki, irnaqirinakan laphinak uñjañanakansa. Ukat sum uñjasax sum amuyasisañapiniwa.

Jach'a markasanxa, irnaqañ utanakax sapakiw apnaqasipxi, ukax sañ muniwa sapa irnaqañ utanakax jupanakakiw apnaqasipxi, ukat Chile Markaw yanapawinakampis apxatarakix jan irnaqañ utanakan yanapawimpi apxatañ atitanakaruxa. Yaqha irnaqañ utanakan lurañanakax janiw atitakarakiti kunalaykutix Jach'a Markax janiw aka taypit kamachiñs atkapxiti.

Ukhamaraki utjaskarakiw jan wali sarayat Irnaqañ Utanaka kunalaykutix janiw lurkapxiti Jach'a Markan kamachipxamaru ukhamaraki sum qamayir qamachinakarjamas, ukanak uñjasinx utjañapapiniw parlakipawinakasa aka tuqunak sum uñjasasa ch'amañchayas nayraqataru sarantayañtaki Jach'a Markan kamachiparjama sum uñjasa, ukat jan sum sarayatanak utjapanxa juchawinakas utjañaparakiwa taqi jan wali luriri irnaqir utanakatakisa.

Aka lurawinakanx pä jan wali lurawinakaw uñjataski jupanakat janiw Jach'a Markan amtawipampis apnaqatapxiti. Mayirin luratapaxa, Caso Pascua Lama, wakichawi luratanakapans janipiniw sum uñjatakiti pachamama q'uma apnaqañanakasa ukat lurawinakapas jaytataskarakiw sum qhananchayañkama ukat wali askichataskani jan usuyañtaki ukatuqunakan qamir jaqinakarusa, ukat lurawinakapampis qalltarakispawa. Payir Lurawinak uñjatasti qullanak aljir jach'a utanakax mä amtampikiw qulla alxañanak sartayapxatayna, ukat qullanakas jani taqini alasiñ atkatanati kunalaykutix walja qullqiw wakisina qullanak alasiñasa. Ukatpi jaqinakax Jach'a Mark Apnaqiriru mayipxix qulla aljir utanakax sum kamachinakarjama lurañanakaps uñjatañapataki, ukat qhipürunakans qull aljir utanakarus sarañaparakiw sum sarayir irnaqirinakasa.

Wakisit Yatiqañ utanakaru mantaña

2013 maranxa, Chile markan yatiqiriñanakax sum parlakipatapiniskiwa taqinakampisa, markasan yatiqañanakat arsusitanakax jutaskiw 2012 maratpacha. Taqi aka arsutanakatxa Universidad del Mar jupanakan punkunakapas jist'antatarakiwa, kunalaykutix jupanak Proceso de Acreditacion ukanak yatiqañ utanakapataki jan wali tuqunakat apsutayna, aka Areditacion apsuñanakax taqi Jach'a yatiqañ utatanakatakis mä thakikiw utjaski ukhamaraki irnaqir jach'a yatichañ utanak uñjirisa (CNA)¹. Ukatraki, apsutarkiw lurawinakapatsa Ministro de Educacion (Mineduc) harald Beyer, "jan jach'a yatiqañ utanakan mayitanakamp phuqhayat layku, jupaxa, uñjañapapininwa ministerio de Educacionjamaxa" ². Akatjamawa, uñjatarakiw kunamas aka yatiqañ utanakax qullqimp phuqhayasiskapxi, ukhamaraki aka lurawinakarux apxatatakarakiw paralawinakampi suma yatiqañanak utjañapataki taqi aka apnaqawinakat Jach'a Markaw uñjañapaxa taqintai suma yatichawinak utjañapataki. Ukhamaraki uñjataskarakiwa wawanak uñjas yatichañ utanak lurañapatakis janiw sum uñjatarakakiti taqi lurawinakapasa ukhamaraki yatiqañ utanakan taypir ukat mistkir yatiqirinakan yatiwinakapax janiw askikiti, jan qullqin yatiqiri masinakjamaxa, (Ayllu markat purir yatiqirinakasa),taqi akanakax uñjataskiw SIMCE ukana

Ukanakat uñjatjamaruxa, qalltkir suxta paxsi 2013 marana yatiqañ tukuykir yaqirinakaxa ch'axwasipxiwa, jupanakan mayiwinakapan mayipxiw wali yatiqawinak utjañapataki ukatraki yatiqañanakas jan qullqit yatichata utjañaparakiwa. Taqi akanakxa mayipxiw yatiqañ utanaka punkunakap jist'antas walja paxsinakkama. Jani ist'as p'iqinchir satanakaparjamas ukhamaraki Ministerio del Interior juparusa, taqi aka yatiqañ utanak katumtatanakax tukuyiwa junio paxina, kunalaykutix Fuerzas Publica jupanakamp asutapxiwa walja yatiqañ utanakata kunalaykutix aka yatiqañ utanakax Jach'a Marka jilir lrpil jajllisiñ utanakjamaw jajlitanwa. Aka pachanakan janiw amtawinakat parlañanakas yatiqirinakampi Poder Ejecutivoumpix utjatanti, kunalaykutix aka parlawix apataxiw Parlamentu³ Tuquru kamachi wakichaw taypinakata institucionalidad taptayañtaki, yatichirin sarawipat ukhamaraki kunamas yatiqañ utanaax sarayataspa ukanak uñjañataki.

Aka marna INDH jupanakax uñjapxiw yatiqañanak utjirinakat suma yatiqañ tuqir sarayatamaskiw kunalaykutix taqintaki yatiqañanakas jutjaniwa, Ukatwa, aka lurawix qhananchayaniw yaqha jach'a markanakan lurawinakaparjamasa kunamas yaqha tuqunakan yatiqañanak sarayapxiwa ukanakax jiwax jach'a markasan apxatatakanixa, nayraqatar sartayañtakix uñjataskarakiw jaqinakan yatiqañanakap arsuwinakapata, ukat jiskt'asitaskiw kunamas mä suma yatichañ yatiqañanakaxa, Jach'a markan lurawinakaps jani lurayañ atitakixa ukatpi amtataskix yatiqañanak taqintaki utjañapataki, qullqinis jan qullqinis taqini yatiqañ utanakar mantañataki. Taqi aka parlawinakax 2011 maran parlataskarakiwa.

Sum utaniñjamax utjañapawa

2012 marana INDH jupanakax parlapxiw taqin sum utaniñjamas utjañapaw yaqha jach'a markanakan lurawipar uñjasinjasamasa, Jach'a Markasan kamachinak uñjirinakaxa, ukat Politicas publicas ukanakan jichakam luratanakaxa. Ukatjamaxa, "jichakam lurat utanakat parlataskiwa, kunalaykutix utaniñax janiw taqintakis utjkiti kunalaykutix qullqin jaqinakaw suma utanakaniski, Chile Markax utanak churiskiwa: Juk'a qullqitakiki, uka utanakax janiw taqikunanikiti kunalaykutix irnaqawit qhawqakamas qullqim uskusispax ukatjama luratakiwa. Uaktpi janiw Jach'a markanakan kamachinakarjamas utanakas luratakiti" (INDH, 2012, pág. 261).

Mayampi sum uñjas Chile markan sum utaniñjam utjañatakix jani qullqin jaqinakatakixa, Chile markan jupanaklaykupi utanakas luratskixa-, INDH jupanakax uñakipaxiw utanak churatanakata, taqi uñjatanakax uñt'ayataskiw aka lurawinakana.

Utanaka yanapañtaki churatanakatsti, Villas de Block sata 90 maranakan yaqha jach'a markanakan luratanakax uñjayapxistux kunamas pisiskapxtan jiwax sum utaniñjam utjañapaxa. Utanak jaqinakar churañanakax jaytarpayataxiwa, jaya tuqunakaru kunalaykutix ukatuqinakarus janiw awtunas purkiti ukhmaraki janiw irnaqañ utanakas utjarakiti.

Campamento ukanakat uñjasinsti, uñakipatanak uñjasitarjamax sum utaniñjamax utjañapax janipiniw utjkiti kunalaykutix utaniñ munirinakarus utanak churatanakas janiw qamañamakiti.

Ukatjamaxa, Nayraqat pacha taypi pacha qamat uñjatanakax ukhamaraki taqintaki puriri Latinoamericano markanakatsa janiw sum qamaskapxiti jupanakatakix janiw sum utaniñjamas utjkiti. Ukan suma utjawix taypi markan utax lurata ukakiwa kunalaykutix irnakañ utanakas jak'anke ukhamaraki puriñas janiw ch'amakarakiti.

"Aldea de emergencia" ukaru, mantañastiñax ch'amarakiwa, ukan janiw qamañamakarakiti, uka utanakar mantañanakax pisi qullqin jaqinakatakiwa ukhamaraki ukatuqir puriñas janiw ch'amañapakiti. Jan ukasti, uñakipawinakax uñjayarakiw ukan qamir jaqinakax janiw yatkapxiti kunapachkamas qamasipxani, ukat jupanakatakix janiw wakiskiti mayt'at utana qamañaxa, jan ukasti utax jupankipinspa ukaw wakisispaxa sapxiwa.

Ukhamaraki jaqinakar uñjayañas walirakiwa kunalaykutix uñakipawinakan saskarakiw sum utaniñjamas purisiniskaniwa Jach'a Markasana, jach'a markasan uta churatanakax waljaskiw ukat susmat sumat jan utaninakas juk'akiw jikxatasipxi (INDH, 2012) uñjatarjama. Ukatjamaxa, suyatakarakiw kamachinak mayjaptayatanakatsa ukat lurawinakas churatarakiw Política Nacional de Desarrollo Urbano jupanakaru, akatuqunakat sum apañapataki.

Umanak utjañapataki

Umax taqintakis utjañapapiniw kunalaykutix jupampiw jaskastana, jan ukasti umax juk'akiw utjaski, ukatpi sumat sumat walja mayitaskarakiwa, ukat jan wali sarayatanakats sum uñjatañaparakiwa, taqi ukanakax jan sum uñjataskaraki kunatakis umax utjañapaxa, Chile Markan umat nuwasiñanakax utjaskiw jani sum kamachjamaru saratayata. A katuqit parlawinakax utjarakiw tratamiento jurídico de las aguas ukat kunamas uma katuqasiñani uman kamachiparjama, ukar apxatatarakiw jani uma utjkinakansa, ukhamaraki uma apnaqañ jan khuchichayasa. Ukanak uñjasin sum uma uñjañasawa Chile markana, ukat taqintakis utjañapaw umanakaxa.

Aka lurawinx parlataskarakiw uma añnaqañanakats jach'a markanakan sum jaqinakar qamayirjama, ukat uñjataskarakiw Chile markan política publicanakapa, sarawinakap sumar apañapatakijach'a markanakan lurawinakaparkjamas

Kamachinak sarayatanakajamasa, umax mank'anakjam churatakiw, ukatpi taqintakis umax jach'a utanakanakampi apnaqataskiw jupanakaw sapur umsa churaskapxistu ukat sapurjamas qullqinakampis apxatataskarakiwa.

INDH jupanakarux llakisiyarakiw umanak utjañanakapasa, kunalaykutix ayllu jaqinakasuraqipatakis jan umaniw jikjatasiskapxi, umanakap uraqinakapan utjirinakatsa paratapxarakiwa. INDH jupanakatakix kunamas kunjamas uma apnakañanakax sum uñjatañapawa, kamachinakas qhanañapaw umaniñtakisa jan uñsisisa taqintakis utjañapawa.

INDH jupanakatakix uma sarayirix Chile Markan sum saryataskiw taqinitakisa jach'a markan qamirinakatakisa, jach'a markanakan kamachinakarjamas apnaqataskarakiwa. Jan ukasti, walja aka jaqinakat uma churatanakat walja qullqimpiw apxatataskiw ukat jan qullqin qamasir jaqinakas janiw jach'a markan yanapawinakarus mantañ atkapxarakiti.

Ukhamaraki uñjataskarakiw yaqha uñjawinakatsa, janiw jsk'a markanakan umanakax utparus puriyatakiti ukax puriskiw 20% aka utjawinakax waljaskiw jisk'a markan lurawinakap lurañansa, ukhamaraki khuchichat umanak warurpayañtakisti janiw utjarakiti ukax puriskarakiw 48,1% (Chile Sustentable) sat uñjirirjamasa.

Lurawinakan IDH jupanakax uñjapxaparakiw walja nuwasiwinak uma laykunakata, kunalaykutix irnaqañ utanaka uma apnaqir utanaka taqi jupanakax walja umanak apnaqipxi jan umani jaqinakar jaytasinsa, ukanakax utjiwa Cuenca del Rio Loa; ukat cuenca hidrográfica del río Huasco; ukasti Hoya del Rio Baker, ukhamaraki yaqhatuqunakan utjaskarakiwa.

JAQINAKAR YATIYIRI UKHAMARAKI JAQINAKAN SUM QAMAYIR

Sum qamayir sarayirika yatiyiranakan lurawinakapata

Aka lurawix uñjiwa, ma tuqita, jichakamax yatiyarinakan irnaqawinakapax wali yatiyapxiw sum qamayir sarayirinakatsa, akanakat uñjatanakarjamax INDH jupankax uñjapxiw 2012 marana, ukanakana, uñjatarakiw dictadura maranakan jan suma sarayatanakatsa kunalaykutix uka pachanakana sum qamaña sarayatanakas p'akjataxataynawa, ukat uñjasinx sataxiw taqi lurawinakats yatiyatañapaw kunanakas lurataskisum qamayir sarayirinakasa

WALJA USUCHAYATANAKATA LURATANAKARJAMA, UKHAMARAKI JACH'A UTANAKANJAMA LURATANAKATA 1973-1990 MARNAKANA

Walja usuchayatanakata luratanakarjama, ukhamaraki jach'a utanakanjama luratanakata 1973-1990 marnakana

Chile Markan jan jaqinakar sum qamayir lurawinakatpacha pusi tunka maraw pasxi, Clile Markan chachanak warminaka taqi markanakapacha usuchayañanakax, janiw armatakiti dictadura utjatanakatxa kunalaykutix chaqhayat aususiñanakas ukhamaraki sum qamasiñanakasa. Aka lurawi utjatanakat irpir p'iqinchirinakas arsusipxarakiw taqi Chle markarpachas aka jan wali qamatanakatsa. Jach'a marka irpir p'iqinchirisa, ukhamaraki kamachinak apnaqir arxatirisa; ukhamaraki markapat arsusirinakasa, sapxiwa aka jan wali lurawinakax janiw mayampis luratañapakiti ukhamaraki jan wali lurir usuchayir jaqinakas juchañchayataskarakiwa, kunalaykutix jupanakan wakisiwinakapata, juchanak luratanakapata, yaqha jaqinakar jan wali luras yanapirinakaru.

Jan ukasti, Mä juk'a jaqinakasti (22,1%) jupanakax sapxarakiw 1973 maran luratanakax walikisiw sas arsusipxarakiw kunalaykutix sum qamañtakix utjañapapiniw ch'amapi jaqinakar nuwantas apxatañanakasa (Encuesta Nacional de Derechos Humanos INDH 2013) maranakan uñjatjamaru. Aka jaqinakaw llakisiyaskistuwa, jan ukas utjañapaw yaqha amtawinakas jan ukasti janiw jan wali sarayatanaks waliw saskapxaspati. Kunatakitix taqi markapachaw usuchayat jikxatasitayna.

Chile markaxa, jajllit taypinakat taqi jacha markanakatpacha, nayraqat luratanak arxatirinakampi apxatasas nayraqatar sartayataskiwa, ukhamaraki taqi utjawinakat qhananchayañtakis ukat jan wali luratanaks askichañatakiraki, pusi tunka martpacha ukhamaraki 2013 maran luratanakax ukax uñjayarakiw machaq lurawinakapi qalltañtakisa. Aka lurawinak uñjasin yatiqañasaw suma lurawinaka jani mayampi aka jan wali lurawinak kutiniñapataki.

Arxatirinakar mantañtakixa, Chile Markax nayraqatan luratanak qhanachayasas luraskiwa, taqi lurawinakapansa jist'arpayapxiw oficionaka taqi chaqhat jaqinakats ukat apatarakiw extrajudicialjama; Sum qamayañ sarayir Ministerio Interior taypitpacha arxatirinakampi yanapt'as sarayataskarakiw taqi wilamasip chhaqhayat jaqinakarusa; ukhamaraki ch'amanchayasa taqi juchanak thaqhañapatakisa, Policia de Investigaciones taypita ukhamaraki Servicio medico Legal taypinakatsa, aka thaqhawinakax sumat sumat sarayataskiwa. Aka maran askichataxarakiwa Corte supremastis askicharakiwa octubre paxsina 2013 marana, ministrunakaw apnaqaskapxi usuchayatanakat jan sum qamayatarjam sarayatanakat uñjañapataki, jupanakax akanakat sum uñjañapaw taqi qillqat laphinak uñasinsa⁴. Taqi kanakax yanapañapaw ratuki juchanak qhanaptayañtakixa.

Aka maranakan yaqha luratanak uñjatanakatsti Corte Interamericana de Derechos Humanos juchañchanchayapxiwa, Garcia Lucero luratanakapata. Agosto paxina 2013 marana. INDH Arxatirix juchañchayiw aka juchayataruxa⁵ aka lurawinakax jach'a markanakarjam Chile markaw thaqhañapax usuchayir kunalaykutix Leopoldo Garcia Lucero taqi usuchawinak katuqatayna. Aka amtawix Chile Markatakix walipiniskiwa, aka tuqitpacha nayraqatar sartañapaw taqi wilamasinak jiwayañat salvasitapata yanapawinak churañataki.

Poder judicialan amtatapax juchani jaqinak jist'antaña uta Cordilleras sata punkupas jist'antatarakiw wiñaytaki kunalaykutix aka jist'antañ utax pusi tunka maratpacha ch'amampi jaqinakar apxatat maratpacha. Jach'a Markan P'iqinchir Irpirix amtiw kimsa saryirirjama; "Taqintakis Kamachinakax mayakiñapawa, Jist'antat juchani uñjañanakatsa, ukhamaraki sapurjamas juchannaki uñjiri irnaqirinakan sarnaqawinakapatasa". Jach'a Markax taqi aka jaqinakan lurawinakapatsa sum amtas apnaqapxañapawa, ukatraki, sum uñjasax jajlliñapaw qhitis qhuru jaqiski ukats wingasipxarakispawa, jupanakax janiw suma jist'antañ utanakan qamkaxaspati kunlaykutix janiw sum sarayatakaspati mayaki taqintakis saryañanaksa.

Ukhamaraki tuqisit jan sum amtatanakax utjarakitanw jist'antat juchachayat jiwayir usuchayir jaqinakar taqi kun churat jist'antata utanakan qamasipxatayna. Ukatpi Jach'a Markanakan lurawinakapatjamaru jan luratakiti aka juchawinakapat pajapjañapatakix taqini juchayatanakapis jakasipxañapawa. INDH jupanakax sapxiwa aka lurawinakax sum uñakipatañapaw kunalaykutix wilamasinakapas jikt'atañapaw ukhamaraki usuchayata jan sum qamayat jaqinakaxa, arxatir utanakar amuyus sarañax (juchanak thaqhañataki, juchaninak juchanchayañaukhamaraki juchanirjama juchanakapats jist'antayaña), taqi ukanakaw lurataskix jan mayampi juchawinak luratañapatakixa.